

ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН 20-х РОКІВ ХХ ст. У НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Досліджено історіографічний доробок українських, російських та зарубіжних вчених щодо політичного підґрунтя російсько-українських відносин 20-х років ХХ століття, звернуто увагу на його проблемно-тематичне розмаїття та пріоритетні напрямки дослідження. Простежено специфіку й особливості дослідження зазначеної тематики. Доведено, що новітній період історіографії позначився підвищенням інтересу до історії становлення російсько-українських відносин після розпаду Російської імперії та створення і становлення СРСР. За останні два десятиріччя у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі зроблено значний поступ у справі зваженого й об'єктивного аналізу російсько-українських відносин окресленого періоду.

Ключові слова: новітня історіографія, сучасна українська, російська і зарубіжна історіографія, російсько-українські відносини, політичні відносини.

Исследовано историографическое наследие украинских, российских и зарубежных ученых относительно политической основы российско-украинских отношений 20-х годов ХХ века, обращено внимание на его проблемно-тематическое разнообразие и приоритетные направления исследования. Прослежена специфика и особенности исследования указанной тематики. Доказано, что новейший период историографии характеризуется повышением интереса к истории становления российско-украинских отношений после распада Российской империи, создания и становления СССР. За последние два десятилетия в отечественной и зарубежной научной литературе сделан значительный прогресс в деле взвешенного и объективного анализа российско-украинских отношений очерченного периода.

Ключевые слова: новейшая историография, современная украинская, российская и зарубежная историография, российско-украинские отношения, политические отношения.

Topic of scientific exploration involves the study of Russian-Ukrainian relations, but in the context of the historiography of the problem. It is proved that the latest period historiography marked increase in interest in the history of the development of Russian-Ukrainian relations after the collapse of the Russian Empire and the creation and development of the USSR. Over the past two decades in domestic and foreign scientific literature made considerable progress in the case of a balanced and objective analysis of the Russian-Ukrainian relations mentioned period. Overcoming stereotypes of the Soviet era, the current moderate Ukrainian and Russian historiography searching scientific coverage of Ukrainian-Russian relations, gradually releasing from ideological and politicized layers. Summing historiographical analysis of contemporary foreign literature on the abovementioned problem it should be noted the growing number and diversity of ideas and conceptual interpretations. And despite much literature in which authors in varying degrees, affect the problem of Russian-Ukrainian relations in Ukraine of the 1920s, special work on the subject available. This suggests that the problem is the political aspect of Russian-Ukrainian relations requires further in-depth research.

Keywords: new historiography, modern Ukrainian, Russian and foreign historians, Russian-Ukrainian relations, political relations.

Шлях поставторитарних держав, що виникли на теренах Східної й Центральної Європи, до нової суспільної системи виявився надто тернистим і тривалим. Досягнення європейського рівня демократії ліберального зразка, формування громадян-

ського суспільства й ринкової економіки наштовхується на численні психологічні, ментальні, економічні й соціально-політичні перешкоди. В цьому відношенні кардинальних зрушень у найбільших східнослов'янських країнах, що ними є Росія і Україна, в останнє

десятиріччя спостерігається, на жаль, небагато. Аналізуючи поступ обох суспільств до омріяного майбутнього, препаруючи компоненти зовнішньої політики, вивчаючи транзитивні соціуми та держави варто досить уважно стежити як за суперечливим розвитком російсько-українських відносин, так і особливостями їхнього внутрішнього життя. Так історично склалося, що від стану російсько-українських взаємин багато в чому залежить майбутнє нашої державності і, певною мірою, так само й вірогідність демократичного поступу Росії. Тим часом, нинішній стан міждержавних відносин між сусідніми країнами переконливо засвідчує концептуальну хибність підходу українського керівництва до налагодження стосунків з колишньою метрополією. Спроба кийвських правлячих кіл будувати відносини з Москвою на братерських засадах є утопічно-ідеалістичною ще й тому, що такого аналогу поки що не знає міжнародна практика. Звідси – й приреченість такої політики, її безперспективність, що постійно засвідчує життя (як приклад, російсько-білоруські взаємини). Як відомо, міждержавні відносини ґрунтуються виключно на пріоритетності національних інтересів, тобто на стратегічних імперативах.

Повчальною для сучасних політиків є історія розвитку російсько-українських відносин у 20-ті роки ХХ ст. Відсутність історіографії з окресленої проблеми наштовхує нас на небажання замикатися на вивченні тем в рамках суто республіканської проблематики. Варто дослідити зв'язки між Росією і Україною як окремими державними утвореннями у 1919 р. та їх переростання в зв'язки міжреспубліканські і наповнити їх новим змістом.

Актуальність названої проблеми в новітній історіографії обумовлена також певним загостренням відносин між Україною і Росією на сучасному етапі, коли окремі політичні сили, від праворадикальних до лівокомуністичних обох незалежних держав, намагаються створити конфліктогенну обстановку передусім навколо утвердження та зміцнення суверенітету України. Чимало зусиль в цьому напрямі докладають

націонал-патріотичні проросійські політики, а також окремі суспільствознавці.

За досліджуваний період спеціальних історичних праць, які б торкалися обраної теми написано не було.

Значна кількість праць, опублікованих протягом 90-х років ХХ ст. та на початку ХХІ ст., зумовлює обґрунтування конкретної методології дослідження, тобто практичного застосування історичних методів, формування структури роботи. Тема нашої наукової розвідки передбачає вивчення російсько-українських відносин, але в контексті історіографії проблеми. Джерельну базу становлять роботи українських, російських та зарубіжних дослідників, що виходили як монографії, колективні праці, статті чи збірки статей.

Наявну новітню історіографічну базу умовно можна поділити на три великі групи: 1) сучасна українська історіографія; 2) сучасна російська історіографія; 3) новітні зарубіжні дослідження.

Відродження державної незалежності України та обрання нею демократичного шляху розвитку створили якісно нові умови та можливості для ґрунтовного наукового осмислення минувшини російсько-українських відносин. У сучасній українській науці відсутні праці, які б комплексно аналізували публікації вітчизняних авторів, присвячених зазначеній проблемі. Недостатнє вивчення теми в сучасній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкта наукового аналізу. Автор поставила за мету комплексно проаналізувати науковий доробок українських авторів з проблеми політичної складової російсько-українських відносин 1920-х років і на цій основі з'ясувати основні тенденції і складові концепції української історіографії із зазначеної проблеми.

Слід зауважити, що українська історіографія за більш, як 20-річну історію незалежного існування, накопичила певний обсяг матеріалів з досліджуваної теми. За роки незалежності вітчизняними істориками створено чимало узагальнюючих і монографічних праць, брошур, статей, захищено низку дисертацій з різноманітних аспектів відносин Росії і України у 1919-1929 рр. Проте їх аналіз

засвідчує, що, попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, досі мають місце спроби запозичувати з радянської історичної науки і обстоювати застарілі ідеологічні штампи щодо напрямків і підсумків цієї діяльності. Це призводить до появи неадекватних історичним реаліям висновків.

На початку 90-х років ХХ ст. з'явилася значна кількість досліджень з історії України, в яких особливий інтерес проявлявся і до подій 1920-х років, що пояснювалося насамперед прагненням викрити сталінізм, суть тоталітарної влади, показати їх доктринальні та історичні витоки. Глибоке наукове дослідження цих проблем В. М. Даниленком, Г. В. Касьяновим, С. В. Кульчицьким стало гарантом незворотності позитивних змін у історичних дослідженнях [1].

Перші спроби дослідження проблем формування апарату тоталітарної влади, зокрема більшовицької партійно-державної номенклатури привели до висновків, що історично це питання в Україні розв'язувалося в тісному зв'язку з практикою, яка мала місце в діяльності Російської комуністичної партії, оскільки Компартія України від часу її створення у липні 1918 р. була складовою частиною єдиної РКП(б) [2]. Кадрова політика в Україні здійснювалася під диктовку московського партійного центру. Рівноправність КП(б)У з РКП(б) означала б цілковиту рівноправність України з Росією, самостійність України, що в принципі не могло допустити московське партійне керівництво.

Значний інтерес українські історики стали проявляти і до політичних поглядів та позиції українського партійного керівництва щодо відносин з РСФРР. Суперечливість у політичній поведінці вищого керівництва в республіці викликала хвилю дискусії серед науковців. Позиція керівників уряду України, яка після утворення СРСР була чітко протиставлена диктатові центру, особиста драма Х. Раковського стали темою спеціальних розвідок науковців на зорі незалежності [3; 4; 5].

Заперечуючи метод збереження імперії царизму і метод Тимчасового уряду та бажаючи не зрадити своїй природі,

більшовики активно почали формувати і теоретично обґрунтовувати новий метод і нову тактику в національному питанні. Принципові централісти, прибічники великих державних комплексів, більшовики, діставши владу, аж ніяк не були схильні в практичній політиці поглиблювати дезінтеграцію імперії. Першими кроками більшовиків на шляху майбутнього об'єднання всіх радянських республік стали директиви ЦК РКП(б) про воєнну єдність, які відразу стали наказом до дії для всіх клітин партії, звідси – для всіх радянських керівних органів з ЦВК кожної республіки включно, а РСФРР покликана очолити цей союз. Аналізуючи більшовицьку політику стосовно радянських республік загалом і України, зокрема, Г. Костюк стверджував, що після 1 червня 1919 р. уряд кожної неросійської республіки втратив понад половину своєї ефективної влади і незалежності [6]. Наступна тактика показала, що існування «договору про воєнний союз» між республіками далеко не гарантує бажаної господарської та політичної уніфікації. Тому наприкінці 1920 р. в керівний верхівці РКП(б) виникла ідея підписання цілого ряду нових союзно-господарських договорів. Доба «договірних відносин» (1921-1923 рр.) була добою напруженої дипломатії, політичної і економічної війни між РСФРР і її тодішніми нерівноправними союзниками. Це роки послідовного, впертого, улесливого і агресивного наступу розгорнутим фронтом централістських і уніфікаційних сил Москви [7].

Шлях до створення СРСР, партійні дискусії кремлівського істеблішменту про автономізацію, федерацію – все це фасад, який прагнула вибудувати офіційна Москва, щоб приховати справжні намагання РСФРР підпорядкувати собі непокірні окраїни бувшої Російської імперії. Порівняно з іншими регіонами Україна за економічним і людським потенціалом дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. З цим не могли не рахуватися в Москві, яка перебрала на себе функції ще й столиці Союзу.

Окремо робилися спроби подивитися на проблему більш широко, з позиції національного досвіду, з'ясувати місце україн-

ського питання в процесі становлення союзної держави, яка так і не стала, внаслідок своєї авторитарної природи, справжньою федерацією. Знешкодивши опозицію в республіках, керівники щойно створеної союзної держави подбали і про арсенал правових засобів, здатних звузати сутність радянської федерації настільки, що від неї залишився лише декоративний фасад. Надання Союзу права приймати основи законодавства СРСР і республік, спочатку за певним переліком, а потім і без всяких обмежень, систематичне звуження нормотворчих особливостей республік, переведення провідних галузей промисловості у союзне підпорядкування, встановлення таких сфер державного і суспільного життя, у яких республіки взагалі не брали участі – все це вело до перетворення СРСР в унітарну, жорстко централізовану державу [8]. Дослідники розглядають політико-правовий статус Радянської України. Аналізують централістські прагнення Московського центру РКП(б) та простежують взаємозв'язок між УСРР і РСФРР, що призвело до утворення федеративної за формою, але унітарної за змістом держави [9].

Великий внесок у дослідження відносин між Радянською Україною і Радянською Росією зробив доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України С. В. Кульчицький. Саме він в середині 90-х років минулого століття закликав досліджувати проблему взаємовідносин між Україною і Росією у площині державного співіснування. Значну увагу було приділено ролі комуністичної партії у долі України [10]. РКП(б) та доктрина, яку вона проповідувала, відкрила перспективу досягнення тотального контролю над людськими і матеріальними ресурсами. Партія була унітарним утворенням, на якому жодною мірою не позначався багатонаціональний склад населення країни. Під час збирання «імперії» російський більшовицький центр прагнув відвернути пряму конфронтацію з національно-визвольним рухом і поєднував насилля з визнанням державних або автономних прав пригноблених народів. Курс В. Леніна на

утворення автономій і навіть національних держав з конституційно підтвердженими найширшими правами не зачіпав владних прерогатив партії. Поки вона існувала, країна зберігала фактичну унітарність. Республіки «прив'язувалися» до партії як гаранта існування єдиної багатонаціональної держави. Із зникненням цієї партії СРСР позбавлявся політичної основи. Суверенізація України після ліквідації КППС не здійснилася б, якби республіка мала статус російської автономії.

Упродовж 1921-1923 рр. виникало чимало конфліктних ситуацій поміж УСРР і РСФРР, що було наслідком різного бачення статусу першої з них [11].

Дослідження останнього часу українських істориків переконливо доводять, що ми мали у 1920-х роках власну УСРР із певними атрибутами державності: мали свій прапор, герб, гімн, територію з кордонами, вищі органи влади [12; 13].

Центральний напрямок сучасних російських досліджень – еволюція розмежування компетенції між РСФРР і її суб'єктами. Ця проблема на початку 20-х років набула відкритої конфронтації [14]. Однією із причин падіння СРСР вважають його імперський характер створення та існування. Криза комуністичної ідеології привела до дестабілізації за національною ознакою, що завершився формуванням національних еліт, які були зацікавлені в становленні контролю над владою і власністю [15]. Однією з основних проблем ХХ ст. вони бачать конфлікт двох принципів міжнародного права: єдності держави і права народів на самовизначення. СРСР з юридичної точки зору був не федерацією, а конфедерацією, з фактичної являв собою унітарну державу, яка часом визначалася як «імперія». Причину падіння Радянського Союзу вони справедливо вбачають у причинах його створення [16]. Договори між Україною і РСФРР створювали парадоксальну ситуацію: республіка мала формальне право керувати своєю зовнішньою політикою і фактично була позбавлена права вести самостійно свою внутрішню політику. Москва постійно порушувала договори, безцеремонно втручалася у внутрішнє життя республіки. Безперервні конфлікти Москви з

Києвом переконливо демонстрували недостатність системи двосторонніх договорів між радянськими республіками [17].

Політичні зміни і сам розпад СРСР стали очевидним проявом глибоких внутрішніх деструктивних процесів, які поховали радянське суспільство і продовжують роз'їдати суспільство пострадянське. За всіх своїх ідеологічних та інших особливостей СРСР був, тим не менш, «історичною Росією», зайняв її «історичну нішу», став її геополітичним і цивілізаційним продовженням. Так, у своїх дослідженнях історик О. В. Марчуков через призму діяльності українського національного руху аналізує феномен українського націоналізму, його ідеологічну і світоглядну спрямованість, розглядає взаємовідносини української, російської і радянської ідентичностей. Його книга дає можливість по-новому подивитися на політичні процеси у відносинах Росії і України 1920-х років [18].

Схожу з українськими дослідниками точку зору висловлюють і зарубіжні науковці. Більшовики ніколи не висловлювалися на користь федерального принципу в організації партії. Ця ідея остаточно була відхилена в 1919 р. на VIII з'їзді, де знову отримала схвалення тверда об'єднавча позиція і центральні комітети комуністичних партій були прирівняні до простих обласних комітетів РКП(б). Зростаючий централізм посилив цю тенденцію [19].

Такий устрій став зручним при вирішенні національного питання. Як тільки заселені неросіянами території знову завойовувалися і вводилися до складу нової, радянської імперії, вони отримували функцію державності за умови, що їх установи також починають

контролюватися РКП(б). Що ж стосується партій, то В. Ленін зовсім не збирався дробити їх за національним принципом [20].

Цементуюча сила КПРС і її силове поле утримували Радянський Союз у єдності до того часу, доки не розпочалися процеси демократизації, багатопартійності, які підірвали міць цієї партії, в результаті чого зникло силове поле, закладене у 20-х роках минулого століття, що й призвело до розпаду СРСР [21].

Отже, новітній період історіографії позначився підвищенням інтересу до історії становлення російсько-українських відносин після розпаду Російської імперії та створення і становлення СРСР. За останні два десятиріччя у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі зроблено значний поступ у справі зваженого й об'єктивного аналізу російсько-українських відносин окресленого періоду. Долаючи стереотипи радянських часів, сучасна поміркована українська і російська історіографія проводять пошук наукового висвітлення українсько-російських відносин, поступово звільнюючись від ідеологізованих і політизованих нашарувань. Підсумовуючи історіографічний аналіз сучасної зарубіжної літератури з означеної проблеми слід відзначити її кількісне зростання і концептуальне розмаїття думок та інтерпретацій. Та незважаючи на численну літературу, в якій автори в тій чи іншій мірі торкаються проблеми російсько-українських взаємин в Україні 1920-х років, спеціальні праці з цієї тематики відсутні. Це дає підстави вважати, що проблема політичної складової російсько-українських відносин вимагає дальшого поглибленого дослідження.

Джерела та література

1. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
2. Дорошко М. С., Колесник В. Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 40-51.
3. Мельниченко В. Е. Чи був Раковський конфедералістом // Про минуле заради майбутнього / Упорядник Ю. І. Шаповал; Редкол.: І. Ф. Курас та ін. – К. : Вид-во при Київському університеті, 1989. – С. 283-299.
4. Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990.
5. Салига Л. П. Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 115-124.
6. Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. – Київ : Видавництво «Смолоскип», 1995.

7. Марценюк Л. М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918-1929 рр. (Історичні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 – історія України. – Київ, 1998. – 20 с.
8. Нагорна Л. П. Україна у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 3-15.
9. Марценюк Л. М. Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП(б) (1918-20-ті роки). – К., 1997. – 32 с.
10. Кульчицький С. В. У площині державного співіснування // Політика і час. – 1996. – № 4. – С. 61-70.
11. Сфіменко Г. Так звана незалежність так званих республік // Тиждень.ua. – 2012. – 13 грудня // Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/65137>.
12. Чому радянська Україна була лише фасадом російсько-радянської окупації України. – 2012. – 13 грудня // Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/65134>.
13. Кульчицький С. Утворення СРСР: нові погляди // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 15/2006 – 2007. – С. 684-699.
14. Чеботарева В. Г. Национальная политика Российской Федерации. 1925-1938 гг. – М. : 2003. – 832 с.
15. Медушевский А. Н. Перестройка и причины крушения СССР с позиции аналитической истории // Российская история. – 2011. – С. 3-29.
16. Шейнис В. Л. Образование СССР и первая Конституция // Российская история. – 2010. – № 11. – С. 64-81.
17. История России 1917-1995. В 4 т. – М. : Издательство «МИК», издательство «Агар», 1996. – Том первый: М. Геллер, А. Некрич «Утопия у власти». Книга первая. Социализм в одной стране». – 500 с.
18. Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УСРР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты / А. В. Марчуков; [отв. ред. В. В. Трепавлов]; Ин-т рос. Истории РАН. – М. : Наука, 2006. – 599 с.
19. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2 т. Том 1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917-1941 / Пер. с итал. И. Б. Левина. – 2-е изд. – М. : Международные отношения, 1994. – 632 с.
20. Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. Книга 3. Россия под большевиками. 1918-1924. – М. : Захаров, 2005. – 704 с.
21. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ.. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.